

Antologien rummer således en vis vægtning af særlige emner, som til gengæld er grundigt belyst trods bogens overkommelige omfang. Det gælder f.eks. behandlingen af de lutherske læresætningers indflydelse på straffelovgivning og retspraksis. Det gælder også behandlingen af seksualmoralen i 1900-tallet, herunder de paradokser, som var indbygget, da man skulle indrette en straffelovgivning og en retspraksis, som på den ene side måtte afspejle seksuel frigørelse og på den anden side beskytte f.eks. børn og unge mod overgreb. Og det gælder behandlingen af de kriminelle miljøer over tid og tilblivelsen af det politikorps, som i udgangspunktet blev skabt og betalt af kirken, men som langsomt udviklede sig i retning af nutidens statsorganiserede korps. Antologien rummer samlet set solid og tilmed velskrevet grundforskning.

Men ingen roser uden torne. Vægten ligger i overvejende grad på 1700-tallet og 1900-tallet, mens f.eks. det mellemliggende århundrede – hvor overgangen fra de religiøse til den verdslige kriminalitetsopfattelse ellers i så udpræget grad fandt sted – er underbelyst. Dermed er også sagt, at den samlede forståelse af kriminalitetens kulturhistorie stadig lader vente på sig. Men omvendt kan man sige, at antologiens hovedstyrke måske netop er, at den er en antologi, som demonstrerer emnets diversitet, og som ud over at levere vigtig ny viden peger i retning af alle de videnshuller, som også byder sig til – til inspiration for de mange, som nu forhåbentlig har lyst til at kaste sig over emnet og lægge brikker til, så vi med tiden kan få puslespillet til at gå op.

Poul Duedahl

| BENJAMIN ASMUSSEN: *Kinafarerne. Mellem kejserens Kina og kongens København*, Gads Forlag, København 2019, 288 s., 349,95 kr. (= *M/S Museet for Søfarts Årbog*, 78 og *Maritim Kontakt*, 41)

Denne rigt og smukt illustrerede bog behandler den direkte sejlads og handel mellem København og Sydkina fra 1730 og godt 100 år frem. Det er et emne, der er skrevet ganske meget om, men „I denne bog skal det handle om de mennesker, der skabte og konstant genskabte de strukturer, der gjorde handel på tværs af verdenshavene mulig“ (s. 7), for „ud fra et netværksblik at skabe en syntese af de Kinafarere – især handelsbetjentene – der fik den globale handel til at fungere“ (s. 253). Forarbejdet er bl.a. en ph.d.-afhandling fra 2018¹ med udstrakt

¹ Benjamin Asmussen: *Networks and Faces between Copenhagen and Canton, 1730-1840*, Doctoral School of Organisation and Management Studies, Copenhagen

brug af netværksanalyse og dens værktøjer, hvilket M/S Museet for Søfarts direktør, Ulla Tofte, nævner i forordet. Netværk nævnes meget, måske for meget, men det må man bære over med i lyset af forfatterens store indsats med digital behandling af det biografiske materiale.

Baggrunden er også den betydelige internationale forskning gennem de senere årtier om handelen i Canton [Kanton/Guangzhou], hvor europæiske og amerikanske arkiver er gennemgået mere systematisk, ikke mindst af Paul A. Van Dyke, der var medvejleder ved ph.d.-studiet. Der er ikke fundet mange kinesiske kilder til handelen, men måske dukker de op, efterhånden som interessen stiger. Der bruges også kilder i dansk privateje, som nu er i kopi hos forfatteren/museet.

Bogen har fem kapitler: „En ny begyndelse“ (s. 10-43), „Vækst og rigdom 1732-1782“ (s. 44-163), „Syndefaldet 1783-1785“ (s. 164-175), „Den lange afslutning 1786-1840“ (s. 176-239) og „Sporene i eftertiden“ (s. 240-253). Hvert kapitel har underkapitler, og derudover er der i alt 10 sektioner med lilla grundfarve hver på 2-4 sider om et specifikt emne trykt med hvid tekst samt illustrationer. I hele bogen fylder illustrationerne ganske meget, måske ikke halvdelen, men pænt deropad.

Det er en bog, der kan anmeldes på flere måder. Betaget af de mange flotte illustrationer og den personnære fortælling om en globaliseret verden med fokus på nogle få af de omkring 400 handelsbetjente, der sejlede på 130 togter til Kina 1730-1833, og på købmændene i København med markante udtryk i bybilledet kunne anmeldelsen stoppe her. Men med 351 noter og 10 sider med kilder og litteratur samt person- og stedregister er der ambitioner om, at bogen også skal fremstå som videnskabelig historieskrivning. Det er udgangspunktet for denne anmeldelse.

Kap. 1 er om opstarten i 1730 og behovet for ekspertise til såvel handel som sejlads. Den fandtes i Nederlandene, hvor *Oostendse Compagnie* havde bedrevet kinahandel med succes, men den blev afviklet af politiske grunde, og erfarne folk var ledige. Der kom et anonymt brev til selskabet og „direktør Frederik Holmsted gik i aktion og henvendte sig på en hemmelig adresse i Antwerpen“. Vi får lidt mere at vide om ham, inden der fortsættes: „Så Holmsteds fornemmelse af, at det var et relevant og erfarent menneske, der havde henvendt sig i brevet, har nok været vægtig for de tre andre direktører og storkøbmænd, nemlig ...“. Desværre er der ingen kildehenvisninger. To andre, Kamma Struwe og J. Parmentier, har beskrevet samme forløb på grundlag af direktionsprotokollen,² som ikke synes brugt her. Begge disse værker

Business School 2018. (Tilgængelig digitalt på https://research-api.cbs.dk/ws/portalfiles/portal/58519643/Benjamin_Asmussen.pdf).

² Kamma Struwe: *Dansk Ostindien 1732-1776: Tranquebar under kompagnisty-*

er i bibliografien, og i ph.d.-afhandlingen, hvor samme historie fortælles, henvises til dem.³ Vendinger som „fornemmelse“ og „har nok været“, er typiske for bogen fremfor simpelthen at gengive, hvad der står i kilden, som her øjensynligt er Kamma Struwes tekst.

Henvendelsen kom fra Pieter van Hurk, der havde været i Kina fire gange. Han blev ansat som supercargo eller ledende handelsbetjent med ansvar for afsætning af den medbragte last og indkøb af returlasten og med gode muligheder for egen handel og fortjeneste. Skibet afgik i slutningen af oktober 1730, og om turen fortælles med brug af dagbøger fra skibspræsten og en kadet.⁴ Forsiden af en dagbog fra en anden kadet er fotograferet af forfatteren på Rigsarkivet (s. 23), men den bruges ikke yderligere og er ikke med i listen over upublicerede kilder.⁵ Efter en kort reparation på Færøerne nåede skibet uden videre problemer syd om Afrika, og her „begyndte en del af rejsen, som skibe under Dannebrog ikke tidligere havde fragtet mandskab og last til“ (s. 24). Det er lidt overraskende, for den efterfølgende lilla sek-

re, København 1952 (Johannes Brøndsted (red.): *Vore gamle tropekolonier*. Vol. 6), 2. udg. København 1967, s. 22 og J. Parmentier: „Søfolk og supercargoer fra Oostende i Dansk Asiatisk Kompagnis tjeneste“, *M/S Museet for Søfarts årbog*, bd. 48, 1989, s. 142-173, her s. 143. Struwe skriver s. 21-22: „Imidlertid rygtes det snart, at Danmark agtede at genoptage sin asiatiske handel, og der indløb da fra Amsterdam en anonym henvendelse fra en person, der tilbød det nye kompagni sin tjeneste som supercargo i Kinahandelen. Direktør Holmsted forhørte sig i Antwerpen til en hemmelig adresse om vedkommende: Havde han været i Kina? Kunne han medbringe to styrmænd der havde været derovre før? Hvad sprog talte han? Hvilke fordringer stillede han? Direktionen fandt ad denne vej, at manden syntes erfaren og besindig; hans navn var Pieter van Hurk, og han meddelte efter nogen forhandling, at han var villig til at gå i kompagniets tjeneste som første supercargo, uanset hvilke besværigheder med magistratens embedsmænd hans beslutning herom måtte medføre.“

³ Asmussen 2018, s. 176.

⁴ J.H. Huusmann: *En kort Beskrivelse over Skibets Cron-Printz Christians lykkelige gjorde Reyse baade til og fra China, hvilken Reyse begyndtes den 25de Octobr. 1730, og fuldendtes den 25. Junii 1732: i samme Beskrivelse indføres kortelig hvad saavel i China, som paa andre Stæder hvor mand baade paa Hen- og Hiem-Reysen kommer til, er bleven hørt og set*. København 1733, (digitaliseret) og G.L. Grove: „En Dagbog, ført paa en Kinafarer 1730-32 af Kadet Tobias Wigandt“, *Tidsskrift for Søvæsen*, 35 (1900), s. 183-211.

⁵ Kadet Hans Reimert Schumacher. Erik Gøbel gjorde i 1978 opmærksom på denne kilde med billede af forsiden i sort-hvid, Erik Gøbel: *Asiatisk Kompagnis kinafart 1732-1833 - besejling og bemanding*. Hovedfagsspeciale, Københavns Universitet 1978, s. 4. Også gengivet i Tove Clemmensen & Mogens B. Mackeprang: *Kina og Danmark 1600-1950: Kinafart og Kinamode*, Nationalmuseet, København 1980, s. 104, med mere præcis arkivoplysning. I bogen her vises forsiden i farver.

tion „Den allertidligste Kinafart“ (s. 28-29) er om sejlads og handel fra 1674 og nogle få år frem med en handelsstation ved Holguur. Om den kan man læse: „det er ikke til at opklare, hvor det mystiske Holguur kan have været“. Et godt bud på mysteriets opklaring kom ellers i 2002 i et kinesisk søfartshistorisk tidsskrift⁶ med henvisning til en bog på engelsk og kinesisk af den tidligere danske ambassadør i Kina.⁷ Det konkluderes, at Holjeur/Hulguur uden tvivl gengiver udtalen af de tegn, der nu transskriberes Houzhugang,⁸ og som dengang og nu er en havn ved Quanzhou i Fujian-provinsen. Desværre giver artiklen ikke den lokale udtale i lydskrift, men den er ret overbevisende. Bemærk, at Asmussen her skriver Holguur, som der ikke er belæg for i det brugte materiale, heller ikke i ph.d.-afhandlingen, der har Holjuur eller Hulguur.⁹ Det kan synes en biting, om man skriver „o“ eller „u“, men med mindre andet taler for det, bør man holde sig til kildens stavemåde, og det har direkte betydning, når man skal søge på nettet, hvad jeg gjorde.

I slutningen af juli 1731 kom skibet til Perlefloden [Zhujiang], der fører op til Canton. Der er ikke bevaret beretninger om turen op ad floden, men vi får gisninger om, hvorledes van Hurk fortalte sine danske og norske kolleger om, hvad de så. Mere problematisk er beretningen om van Hurks henvendelse til de kinesiske myndigheder. Af den tekst, der henvises til i note 20, fremgår, at det er en generel beskrivelse af procedurerne på den tid uden direkte forbindelse med van Hurk.¹⁰ Det er berigende, at bogen bruger den internationale forskning, og det sker heldigvis flere gange, men det bør være klart, når det sker. Illustrationer fra floden er her en tegning fra 1820 af skibspræst Poul Martin Møller (s. 26-27), og efterfølgende fem malerier af kinesere. De er udaterede, men formentlig fra omkring 1780. Det er sikkert svært at opretholde en fuldstændig kronologisk sammenhæng mellem tekst og billeder, men bliver den for stor, kan den give et forkert

6 Yifu Wang 汪毅夫: „厦门大学国学研究院与泉州历史文化研究“ [Xiamen daxue guoxue yanjiuyuan yu Quanzhou lishi wenhua yanjiu / Xiamen Universitets Forskningsinstitut for Kinesisk Kultur og forskning om Quanzhous historie og kultur], 海交史研究 [Haijiaoshi yanjiu], *Journal of Maritime History Studies*, 2002, nr. 2, s. 97-105, her s. 101.

7 Christopher Bo Bramsen: *Peace and friendship: Denmark's official relations with China 1674-2000*. Chinese translation by Lin Hua, NIAS, København 2000, s. 10-11. (3. udg. Hongkong 2008, s. 14-15.).

8 后渚港

9 Asmussen 2018, s. 48, med henvisning til Clemmensen & Mackeprang 1980, s. 66, som der også henvises til i note 24 her.

10 Paul A. Van Dyke: *The Canton Trade: Life and Enterprise on the China Coast, 1700-1845*, Hong Kong University Press, Hong Kong 2005, s. 20.

indtryk af uforanderlighed. Senere vises tre tegninger af Poul Martin Møller, hvor de tidsmæssigt passer bedre (s. 210, 233).

Sidst på året 1731 gik det hjemad med indkøbte varer og forsyninger. Turen sluttede i København i slutningen af juni 1732 og var en økonomisk succes for såvel kompagniet som for de deltagere, der kunne medbringe egne varer, og sidste underkapitel har titlen „Van Hurks indgang til eliten“.

Kap. 2 gennemgår kompagniet og bygningerne i København, skibene, folkene og livet ombord, organiseringen og livet i Canton og Macao og viden om Kina og Europa. Nogle af rejserne i perioden får større opmærksomhed med fokus på centrale personer. Den første af disse er Christian Lintrup med i alt fem rejser frem til 1743 med en overvintring. Peter Mourier, der opholdt sig 14 år i Kina, optager ca. 25 sider.

Underkapitel „Riget i Midten“ (s. 84) begynder „Lige siden 1500-tallet havde man kunnet læse om Kina i bøger på dansk, og fortællinger om det fjerne kejserrige havde uden tvivl floreret endnu tidligere.“ Det, man kunne læse, var en tysk rejseberetning fra 1548 til Cochinchina/Kochi på Indiens vestkyst. Den blev oversat og udgivet 1559 med et kort afsnit – som gengives her – om sejlads derfra til Kina og om landet og folket der. Denne beretning kan sagtens have affødt mere interesse, men danskernes kendskab til Kina dengang var nok mere afhængig af værker på de europæiske hovedsprog og deres tilgængelighed.¹¹ Her havde det været naturligt at beskæftige sig med den viden, som i begyndelsen af 1700-tallet faktisk stod til rådighed i rejseskildringer og geografiske og historiske værker om Kina.

Det følgende underkapitel (s. 85) har overskriften „Kina“ og redegør for forskellige træk af Kina og kinesisk skibsfart på grundlag af to glimrende historiske oversigtsværker, der dog har den svaghed, at de er skrevet af forfattere, hvis egen forskning ligger uden for den relevante periode.¹² Der findes mere indlysende oversigtsværker af forfattere med speciale i Qing Dynastiet og gerne også økonomisk historie med handel og søfart.¹³

¹¹ Se bl.a. Henrik Horstbøl: *Menigmands medie: Det folkelige bogtryk i Danmark, 1500-1840: en kulturhistorisk undersøgelse*, Det Kongelige Bibliotek & Museum Tusulanum, København 1999, s. 506.

¹² Odd Arne Westad: *Restless Empire: China and the World Since 1750*, Bodley Head, London UK 2012 og F.W. Mote: *Imperial China 900-1800*, Harvard University Press, Cambridge MA 1999. Noterne 98-108 henviser alle til disse værker, som ikke er brugt i ph.d.-afhandlingen.

¹³ F.eks. William T. Rowe: *China's Last Empire: The Great Qing*, Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge MA 2009 og John E. Wills Jr. & John L. Cranmer-Byng: „Ch'ing relations with maritime Europeans“, i Willard J. Peterson (red.): *The Cambridge History of China*. Volume 9: Part Two: The Ch'ing Em-

Desværre er oversigtsværkerne ikke brugt særlig pålideligt. Det er således forkert, når der står „Kejser Qianlong, der herskede 1736-96, og hvis navn betyder Den Himmelske Storhed“ (s. 85). Qianlong er ikke kejserens navn, men navnet på regeringsperioden, som han ofte kendes ved, og så skrives det i omvendt rækkefølge: Qianlong Kejseren. Det er almindelig praksis, der også følges af forlægget, der henvises til.¹⁴ Efter henvisningen med note 99 læser vi følgende: „Mens mange af nutidens historikere kalder det gamle kejserlige Kina for et lukket og indadskuende land, så passer det ikke på de tidlige Qing-kejserere, der konstant søgte at udvide riget, om end primært på land. De havde omkring 1750 skabt et rige, som var det ubetinget mægtigste i det østlige Asien med en magtelite, der var stærkt bevidst om sit eget værd og om det rationelle i rigets regeringsførelse“ (s. 86). Slår man efter i note 99, fremgår det klart, at karakteristikken som lukket og indadskuende kun gælder Qing Dynastiets knap 300 år og ikke generelt „det gamle kejserlige Kina“, som varede over 2.000 år.¹⁵ Dette illustrerer også en praksis, som er typisk for bogen, nemlig at henvisningen indsættes forinden det, der henvises til, er udtømt, og at det ikke er klart, hvor langt henvisningen rækker i den følgende tekst. Det er lidt forvirrende.

På den følgende side læser vi: „Især ved europæernes ankomst og oprettelsen af Cantonsystemet omkring år 1700 blev Kina en magnet for verdens ædelmetaller, primært sølv“, og kort efter: „Her gjorde det [sølvet] gavn, da mange kinesiske sølvminer ikke længere producerede de samme mængder som tidligere“ (s. 87). Af det værk, der henvises til,¹⁶ fremgår, at problemer med forsyningerne fra de kinesiske sølv- og kobberminer begyndte over 200 år forinden, og at Japan inden 1500 begyndte at forsyne Kina med sølv, som i 1500-tallet flød ind i Kina i store mængder, der langt oversteg den indenlandske produktion og fra omkring 1570 suppleret med sølv fra Sydamerika over Stillehavet til Filippinerne. For kinafarerne i 1730 og frem var det vigtigt, at sølvet kunne afsættes i Kina, og det kunne det i stigende mængder, men der er ingen grund til en eurocentrisk omskrivning af historien om brugen og produktionen af sølv i Østasien.

pire to 1800, Cambridge University Press, Cambridge UK 2016, s. 264-328.

¹⁴ Note 99 henviser til Westad 2012, s. 9, men det står s. 8 (note 7).

¹⁵ Westad 2012, s. 9: „Qing China is often presented by historians, even today, as insular and inward looking. But nobody within their region who came up against Kangxi or Qianlong in real time would have viewed them as inward looking. The Qing were continuously expanding outward. They focussed primarily on their land borders, though Kangxi conquered Taiwan in 1683“.

¹⁶ Note 105: Mote 1999, s. 767.

Canton og Whampoa [Huangpu], hvor skibene lå på reden, præsenteres på grundlag af den senere forskning, og der gøres en del ud af tilgængeligheden og den livlige havn med skibe fra lande i Vesten og den kinesiske søfart og handel på Sydøstasien (s. 95). Men der er ikke noget om den kinesiske indenrigske kystfart, som ellers har en vigtig rolle i det værk, der henvises til, og som er en meget nyttig oversigt over de senere års forskning.¹⁷

Netværk nævnes for kineserne (s. 104), men ellers er det mest de danske, der behandles mere systematisk og her særligt Den Reformerte Kirke i København (s. 105) og Frimurerne (s. 112), der havde loger mange steder, herunder i Canton. Den Reformerte Kirke i Gothersgade samlede folk i en fransk og en tysk menighed, og en del af de ledende folk i Asiatisk Kompagni og nogle af dem på langfart var indvandrere fra områder med den calviniske protestantisme. På basis af en dansk oversættelse af Max Weber udgivet 1995 gøres kort rede for den calviniske etik med hårdt og succesfuldt arbejde. Det burde fremgå, at Webers tekst er ca. 100 år gammel og ikke uden kritikere, ligesom henvisningen kunne være til den ny oversættelse fra november 2018.¹⁸ Om den reformerte kirke læser vi (s. 107) „Ideen om prædestination og dennes etik gav problemer for troens udøvere i både katolske og lutheranske samfund“ med henvisning til *Danmarks Kirker*. Kigger man efter, står der ikke noget om prædestination og etik, men derimod om kirkeorden, altså menighedens organisering.¹⁹

Underkapitlet „Vejen op – via Kina“ (s. 120) giver en kort skitse af forandringer i samfundet i perioden og handelens muligheder for personlig opstigning. Men „gamle tanker spillede stadig en stor rolle, som f.eks. disse, formuleret næsten atten hundrede år før Asiatisk Kompagni blev stiftet“ med tre citater fra „Cicero: *De Officiis*, §42, 44 f.Kr.“ I note 174 får vi en dansk oversættelse af titlen, men intet yderligere, og teksten fortsætter „Handel er altså grundlæggende baseret på løgn, men landbrug – det selv at udvinde værdier fra jorden – var det fornemste, en mand kunne foretage sig, ifølge romeren Cicero“. I ph.d.-afhandlingen er de samme citater på engelsk med henvisning til en håndbog, som har de samme citater og kun dem, men det fremgår ikke, at det er en artikel om økonomisk tænkning i middelhavsområ-

17 Evelyn S. Rawsky & Susan Naquin: „A New Look at the Canton Trade, 1700–1845“, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 78:2 (2018) s. 491–514. Henvisningen er til s. 498.

18 Max Weber: *Den protestantiske etik og kapitalismens ånd*, oversættelse og introduktion ved Hans Henrik Bruun. Hans Reitzels Forlag, København 2018.

19 Jan Steenberg: „Reformert Kirke“, i *Danmarks kirker*, 1 (København), bd. 3 (1966-1972), s. 2-152, her s. 4. (Digitaliseret, Nationalmuseet).

det frem mod 1500, dog at argumentet om landbrug også havde indflydelse i 1500-tallet.²⁰ Med den viden kunne læseren forvente en nærmere redegørelse for Ciceros rolle i 1700-tallets økonomiske tænkning og gerne også, hvor vi kan læse citaterne i deres sammenhæng.²¹

Mere relevant synes Otto Thotts skrift fra 1735 om handelens tilstand og opkomst, der er udgivet af Kristof Glamann og Erik Oxenbøll. Thott var bl.a. direktør i Asiatisk Kompagni og formulerede fire idealer for købmænd. Desuden tilrødede han, at de tilbragte tid i europæiske handelscentre: „Derved ville de også udbygge deres netværk – en kvalifikation, som det set med moderne øjne kan undre, at grev Thott udelader, men det illustrerer sandsynligvis en praksis, hvor de fleste arbejdede mere isoleret som købmænd og i konkurrence snarere end samarbejde med de øvrige“ (s. 124). En mere nærliggende forklaring kunne være, at netværk var så indlysende for Otto Thott, at det var overflødigt at nævne dem.²²

²⁰ Asmussen 2018: 83: „[...] [retail traders] can never succeed unless they lie most abominably.“ / „[...] commerce if large and rich, importing much from all quarters, and making extensive sales without fraud, it is not so very discreditable.“ / „[...] of all means acquiring gain, nothing is better than agriculture, nothing more productive, nothing more pleasant, nothing more worthy of a man of liberal mind.“ / Cicero: *De Officiis*, 44 BC “ [Note 247: Quoted from Backhaus 2012, 50]. Afhandlingens bibliografi (s. 240) giver værket titel, men ikke artiklens: Christos P. Baloglou: „The Tradition of Economic Thought in the Mediterranean World from the Ancient Classical Times Through the Hellenistic Times Until the Byzantine Times and Arab-Islamic World“, i Jürgen Georg Backhaus (red.): *Handbook of the History of Economic Thought. Insights on the Founders of Modern Economics*, Springer, Heidelberg 2012, s. 7-91., her s. 50: „Cicero belongs to those authors who supported the idea that the only honorable industry is agriculture. It is worth noting that he translated Xenophon’s *Oeconomicus* into Latin. He wrote that „of all means of acquiring gain, nothing is better than agriculture, nothing more productive, nothing more pleasant, nothing more worthy of a man of liberal mind“ (Cicero, *De officiis* I 42, 151). We would like to underline that this argument influenced sixteenth century culture. Cicero also repeats the Greek argument, the disdain for manual work, which is wretched; and for retail traders, he says, „they can never succeed unless they lie most abominably“ (Cicero, *De officiis* I 42, 151). On the contrary, „commerce if large and rich, importing much from all quarters, and making extensive sales without fraud, it is not so very discreditable“ (Cicero *De officiis* I 42, 151)“.

²¹ Dansk oversættelse af Bog 1, sektionerne 150-151 med latinsk tekst er i Markus Tullius Cicero: *Ciceros filosofiske skrifter*, ved Franz Blatt, Thure Hastrup & Per Krarup. Gad, København 1972, bd. 5, s. 140-143. Denne oversættelse er ikke brugt her i bogen.

²² Asmussen 2018, s. 88 skriver: „Seen from the perspective of the modern field of network analysis, the lack of mention of the use of a network of merchants is remarkable. Most likely Thott knew the value of networks, but did not find it necessary to mention“.

I Canton handlede man direkte med de kinesiske købmænd, der havde licens dertil. Handlerne er noteret i negotieprotokoller på dansk og kinesisk. En af købmændene, Leunqua fra Ye-familien, leverede både dyrere og billigere te, og illustrationen (s. 127) hertil er et foto, taget af forfatteren på Rigsarkivet, af en aftale i negotieprotokollen 1741 med Leunquas underskrift. Den kinesiske tekst har to navne fra henholdsvis Ni- og Chen-familierne, men ingen fra Ye-familien. Løsningen herpå findes hos Paul Van Dyke, der har udført et meget stort arbejde med at identificere de kinesiske købmænd i Canton. Han har et foto af samme side og den foregående med aftalens første del, hvoraf fremgår, at der er tale om to andre købmænd: Chowqua og Inqua.²³ En illustration ved siden af billedteksten (s. 126) er fra Van Dykes bog.²⁴

Underkapitlet „Det dobbeltsidige kulturmøde“ (s. 133) er om kinesernes og europæernes gensidige kendskab til hinanden. Kinesernes om verden i koncentriske cirkler med europæerne i den yderste, dem man ikke havde kontakt med, og som der blev fortalt meget fantasifuldt om. Europæernes fra oldtidens romere over Marco Polo til en stigende nysgerrighed i 1600-tallet og videre til franske og tyske mere eller mindre begejstrede filosoffer i 1700-tallet samt udklædning i hinandens dragter ved hofferne i Paris og Beijing. Sådanne emner er der skrevet meget om. Når de medtages i et værk som det foreliggende, kunne det have været gjort mere velfunderet, men havde det ikke været mere naturligt at fokusere på, hvad handels- og søfolk og de folk, de kom i kontakt med, vidste om hinanden?

En af de få handelsfolk med mere intellektuelle interesser for Kina og kinesisk sprog var Peter Mourier (1746-1837), som Knud Lundbæk skrev om i 1964.²⁵ Det har andre gjort siden, men her præsenteres han for et bredere publikum. Peter Mourier var af præstefamilie ved Den Reformerte Kirke i København med officersuddannelse og tre års studier ved Universitetet i Göttingen, Tyskland. Han fik ansættelse i Asiatisk Kompagni og opholdt sig 14 år i Kina fra 1771. Familien kom ud kort efter, men tog hjem nogle år før ham. Han var en dannet mand, og „på trods af de over otte tusinde kilometers afstand til København kunne Mourier alligevel holde sig ajour med digteren Johan-

²³ Paul A. Van Dyke: *Merchants of Canton and Macao: Politics and Strategies in Eighteenth-Century Chinese Trade*, Hong Kong University Press, Hong Kong 2011, s. 170 og Plate 10.04, med reference til Rigsarkivet.

²⁴ Van Dyke 2011, Plate 09.18.

²⁵ K. Lundbæk: „Kinesisk con amore. Danskeren P.F. Mouriers sinologiske studier i det 18. aarhundrede“, *Fund og forskning i Det kongelige Biblioteks samlinger*, 11 (1964), s. 123-144.

nes Ewalds værker“ (s. 149). Det forbløffende er ikke så meget, at han fik nye bøger sendt ud, det var aftalt med en god ven, men at bøgerne kun skulle tilbagelægge godt 8.000 kilometer. Det er nogenlunde afstanden i luftlinje. Sejladsen syd om Afrika er omkring tre gange længere og kunne være noget mere af hensyn til vind og havstrømme. De 8.000 kilometer gentages senere (s. 175). Det er næppe hensigtsmæssigt at give længden af historiske rejser i luftlinje fremfor den tilbagelagte afstand.

Peter Mourier kom hjem som en holden mand og købte et gods på Vestsjælland, men flyttede hen mod 1800 til København og købte en gård i Valby til sommerbolig, „som de kaldte Bjerregaarden“ (s. 159). I 1807 tog Mourier derud for at ordne nogle ting, men den var besat af skotske tropper, og han blev holdt fangen. Det fortælles i sønnens nekrolog,²⁶ hvor gården flere gange kaldes Bakkegården, ikke Bjerregaarden. Forfatteren kunne have gjort rede for denne uoverensstemmelse, ikke mindst da nekrologen er let tilgængelig via Mediestream, og med over 10 henvisninger til den kan en nysgerrig læser let forledes til at kigge efter. Det er jo muligt, at der var andet, sønnen huskede forkert.

I lilla sektion nr. 9 (s. 152-154) præsenteres arbejdet med at pakke teen på Chowquas Faktori med et flot maleri i søfartsmuseets eje, som Paul Van Dyke har tidsfæstet til sen november eller tidlig december 1783. Chowquas virksomhed kaldes Yuanchuan Hang, og som det eneste sted i bogen er kinesiske tegn skrevet ind i teksten. Den korrekte transskription er Yuanquan Hang, som det også fremgår hos van Dyke.²⁷ På tekisterne er skrevet Asiatisk Kompagnis initialer, og „nedenunder står der et nummer, der i princippet gør det muligt at følge teen fra plukning fra en busk i Kina til en købmands køb af tekisten ved auktionen i kompagniets hovedsæde på Christianshavn“. Er det rigtigt, når vi ved, at der ikke er meget kinesisk materiale?

Tidligt i kapitel 3 læser vi om vulkanudbrud på Island i sommeren 1783 uden nogen klar tilknytning til kinafarerne, men „den tætte tåge, den svage sol og det ændrede vejr må i hvert fald være blevet bemærket af både direktører, handelsbetjente og søfolk i det danske Asiatisk Kompagni lidet anende, at deres arbejdsplads var på vej til at blive ramt af tilsvarende ulykker“ (s. 167). En forklaring på, hvorfor kli-

²⁶ „Afdøde Kapitain Peter Poul Ferdinand Mouriers Levnedssomstændigheder“ og „En kort karakteristik af afdøde Kapitain Peter Poul Ferdinand Mourier“, *Søndagen. Et tillægsblad til Dagen* henholdsvis 27. februar 1837 og 5. marts 1837. Det fremgår 1837-02-27 s. 2, sp. 1, at disse tekster, som bemærket af Knud Lundbæk, er skrevet af den ældste søn, Charles Adolph Dines Mourier, ved farens død.

²⁷ Van Dyke 2011, s. 176 og Plates 10.09-10.11.

maendringen er med, gives i ph.d.-afhandlingen,²⁸ men i bogen havde det været mere overbevisende med henvisning til studier over, hvorledes den „tætte tåge, den svage sol og det ændrede vejr“ blev oplevet i København. Forfatteren henviser kort efter i en anden sammenhæng til en relevant studie, som ikke just underbygger dette billede af vejret i København.²⁹

I 1783 kulminerede kinafarten. Fem skibe vendte hjem, og det hjembragte blev solgt med god fortjeneste. I maj måned opdagede direktionen uorden i regnskaberne, hvor der manglede mange penge. Senere kom fredsslutninger, der underminerede fordelene ved neutraliteten, og året efter en drastisk nedsættelse af tetolden i Storbritannien, så det indbringende smugleri af te hentet i Kina stort set forsvandt.

Kapitel 4 er om de følgende mindre lukrative år, til sejladsen stoppede midlertidigt i 1807, og de fem togter fra 1819 og frem. Kompagniet havde stadig økonomisk styrke og noget held med at udnytte de internationale konjunkturer, men de gode tider var forbi. De første skibe fra 1730 havde handelsfolk med frem og tilbage, men efter nogle få år blev en eller flere efterladt, så de kunne forberede indkøb og afsætning for følgende skibe. Fra omkring 1750 blev det permanent, og nogle fik familierne med, men de måtte blive i Macao, hvor der så en del af året var mulighed for familieliv. Senere kunne der være flere handelsfolk samtidig på faktoriet, men i 1791 blev det besluttet af ophøre med den permanente tilstedeværelse i Canton og Macao. Herom læser vi (s. 180), at „beslutningen blev senere kritiseret af den meget erfarne supercargo Frantz Vogelsang, der havde brugt hele sit voksenliv på at rejse frem og tilbage samt på ophold i Kina med sin kone“, fulgt af tre nummererede argumenter i citattypografi, hvorefter vi får

²⁸ Asmussen 2018, s. 63-64, note 180 „It seems obvious that the global downturn caused by the violent and globe-spanning eruptions would play a role in the crisis of the DAC – dependent as it was on luxury imports. Unfortunately, no clear link has been found, so the story of the volcanoes is primarily used here as a dramatic element with the hope that future research will show a connection between the two“.

²⁹ Jens Ernholz: *Under vulkanens indflydelse: analyse af vejret i Danmark 1781-85 baseret på Bolle Willum Luxdorfs dagbøger*, København 2013, s. 2: Forord: „Når jeg har valgt titlen „Under vulkanens indflydelse“, er det måske nok en tilsnigelse. For nok rapporteres der vulkannedfald og giftige gasser i luften over store dele af Europa, men klimatisk synes det kolde vejr i Danmark i vintrene 1784, 1785 og 1786 i folks opfattelse deraf også at hænge sammen med, at sommeren 1783 var den varmest kendte sommer, hvorfor den efterfølgende isvinter ligesom blev stillet i et bestemt relief.“ Værket har daglige observationer og beregninger af vejret, for sommeren 1783 s. 116f. Det er tilgængeligt digitalt på <http://www.danmarks klima.dk/wp-content/uploads/2016/09/Under-vulkanens-indflydelse-vejret-1781-85.pdf> (09.07.2020).

at vide, at „selv om Vogelsang her egentlig taler ind i en diskussion om, hvorvidt de indiske handelsstationer skal opretholdes, er det tydeligt, at han udtaler sig med baggrund i sine erfaringer fra Canton, og han nævner endda, at han ikke har erfaring fra Indienshandelen“. Den brugte kilde er et indlæg fra Vogelsang i 1795 til overvejelser hos Asiatisk Kompagnis ledelse om opgivelse af faktoriet i Tranquebar, Indien, og har intet at gøre med lukningen i Canton nogle år tidligere. Det samme materiale bruges i ph.d.-afhandlingen på en ganske anden måde.³⁰ Vogelsang kan sagtens have haft tilsvarende tanker ved lukningen i Canton, men forholdene kan have været sådan, at han desuagtet gik ind for lukning. Vi ved det ikke, kun at han var kritisk over for lukningen af Tranquebar.

Ser man efter i kilden, er Vogelsangs argumenter opremset a-f.³¹ Her er argument nr. 1 et uddrag af a), hvor det udeladte i indledningen er markeret med (...), men umarkeret ved afslutningen. Nr. 3 her svarer til f), mens nr. 2 er det følgende afsnit, altså ikke med i opremseringen. Inden for disse rammer gengives ordret, men uden nærmere forklaring kan citatypografi være vildledende. Vogelsangs indsats her afsluttes med et citat (s. 181) fra hans „eget sidste brev hjem fra sit ophold i Kina“, der sluttede i 1783. Der er hverken datering eller henvisning ved citatet.³²

Under de lange rejser faldt nogle af besætningerne fra, de fleste ved dødsfald, og det kunne være nødvendigt at rekruttere ekstra mandskab for overhovedet at sejle hjem. Det kunne være fra andre vestlige skibe eller en enkelt kineser eller to, men i 1783 blev 47 kinesiske søfolk smuglet ombord. De blev behandlet godt, alle var med ved an-

³⁰ Asmussen 2018, s. 70: „The tendency to move towards a decrease in the presence of the company can also be seen in the discussions about the Indian factories or trading posts of Trankebar on the Malabar Coast and Frederiksnagore in Bengal. Among many others, the extremely experienced supercargo F.W.O. Vogelsang spoke in favour of maintaining the company's presence abroad, citing several reasons, some of which likely echoed the discussions about the continuation of the factory in Canton: [fulgt af engelsk oversættelse af de 3 argumenter, som gives i bogen her.]“.

³¹ Forskjællige Betænkninger, betræffende Factoriernes Afskaffelse eller Vedblivelse, foranledigede ved Udarbejdelsen af det Asiatiske Compagnies Conventions 5te Capitel, og ved Trykken bekjendtgjorde i Følge Interessenternes Beslutning i General-Forsamlingen, holden den 18. Februarii 1796. Register # 4: Hr. Supercargo Vogelsangs Betænkning af 9 Martii, mod Factoriernes Ophævelse – Side I-IV [pdf-opslag 60-63 i skannet kopi fra Det Kgl. Bibliotek].

³² Asmussen 2018, s. 191 har henvisning, men ikke datering. Her fremgår, at brevet var fra handelsfolkene i Kina med Vogelsang som medunderskriver på et svar angående kompagniets utilfredshed med deres forbrug. Han tog afsted igen med familien i 1784 og kom hjem 1789, jf. Asmussen 2018, s. 193-194.

komsten til København, hvor nogle af dem blev portrætteret, og nogle gik på bar. „I en københavnsk avis gjorde Asiatisk Kompagni således opmærksom på, at man ikke skulle give dets kinesiske ansatte kredit, for de havde nemlig ingen penge“ (s. 188). Forskuddet på seks måneders løn havde de nok sendt til familien inden afrejsen, og resten blev udbetalt ved hjemkomsten. Desværre er der ingen henvisning til avisen eller anden kilde, hvor man kan lede. Datidens aviser er let tilgængelige på Mediestream, men det er ikke lykkedes mig at finde det omtalte.

I 1807 med krigen mod Storbritannien blev kinafarten indstillet, men der var stadig liv i det gamle selskab, og det blev til endnu fem togter fra 1819 til 1834 (s. 204). Theodor Emil Ludvigsen (1804-1896) var med på de sidste fire ture, og i 1890 blev hans erindringer trykt.³³ De var mest for familien og i begrænset oplag, hvoraf M/S Museet for Søfart har et eksemplar, „ligesom en af Ludvigsens efterkommer har digitaliseret erindringerne og forsynet beretningen med relevante billeder“.³⁴ De følgende godt 30 sider bygger i meget høj grad på Ludvigsens erindringer med henvisninger til andenudgaven. Det burde være til originaludgaven, som andre har brugt tidligere, men med begge digitaliseret og søgbare er problemet til at overkomme.

I underkapitel „Ludvigsens fortælling“ (s. 204) introduceres Ludvigsens start i Asiatisk Kompagni. Forældrene havde økonomiske problemer, og en af direktørerne, Conrad Hauser, der var gift med hans moster, foreslog, at han tog til Bengalen, hvor man „manglede en ung mand på handelsstationen i Frederiksnagore i Bengalen. Her kunne Hauser trække i trådene og sørge for, at det blev den unge Ludvigsen, der fik netop denne stilling. For den store dreng må det have virket som et eventyr at undslippe pengeløsheden i hjemmet i den hårde tid efter Napoleonskrigene, for efter hans eget udsagn gik han straks i gang med at forsøge at overtale sine forældre til at give ham lov. Det lykkedes, og i november 1818 kunne den lige akkurat 14-årige Theodor gå ombord i fregatten KRONPRINDSEN på Christianshavn. På

³³ Th.E. Ludvigsen: *Erindringer om mine Søreiser og Livs Begivenheder*. Trykt som Manuskript, København 1890. (Digitaliseret 2014 af Det Kongelige Bibliotek og tilgængelig uden login).

³⁴ Th. E. Ludvigsen: *Erindringer om mine Søreiser og Livs Begivenheder*. Førsteudgaven trykt i kun 30 eksemplarer, beregnet på slægt og venner. 2. illustreret udgave ved Peter Ditlevsen, Roskilde 2014. Denne udgave gengiver teksten i førsteudgaven med anden paginering sammen med illustrationer og nogle ekstra tekster. Th.E. Ludvigsen var bror til Peter Ditlevsens tipoldefar, jf. s. 3. I det her anmeldte værk opgives udgivelsesåret konsekvent til 2011, mens både min egen og museets kopi har 2014. Tilgængelig i pdf fra museets bibliotek.

trods af sin komplette mangel på erfaring fik Ludvigsen alligevel en hyre på fire rigsdaler om måneden som skibsdreng.“

Sammenligner man med kildeteksten³⁵, var „mosteren“ farens søster, altså faster. Ludvigsen skriver intet om, at han forsøgte „at overtale sine forældre til at give ham lov“. Når han skriver, at han „nu selv ytrede Lyst til at komme ud, indvilligede mine Forældre“, kan det passe på flere situationer, herunder at forældrene gerne så, han tog afsted, men ikke ville indvilge i svogerens forslag uden sønnens accept. Det var heller næppe unormalt, at en skibsdreng manglede erfaring på sin første tur, og størrelsen af hyren kan man kun undre sig over, hvis man kender den normale løn på den tid for skibsdrenge til den slags sejlads. Den oplyses ikke. Ludvigsen kom til Bengalen og blev godt modtaget, men der blev lukket ned. 1822 var han med til Kina som styrmandselev og igen i 1826 som andenstyrmand.

Underkapitlet „De sidste Kinafarere“ (s. 223) indledes med en introduktion til Asiatisk Kompagnis tilstand sammenlignet med 50 år tidligere. Direktionens nepotisme over for sønner, nevøer og svigersønner var stort set ophørt, og det følgende tekstafsnit begynder: „Alligevel valgte Ludvigsen at blive i kompagniets tjeneste“, som efter gængs sprogbrug knytter an til det foregående, hvilket ikke ses i kilden. Han tog afsted igen 1829 og 1833 som handelsbetjent og vendte hjem sidste gang i slutningen af juni 1834, hvorefter han ved Asiatisk Kompagnis lukning fik til opgave at bringe orden i arkiverne og afgøre, hvad der skulle bevares.

Undervejs mødes man af ejendommelige ændringer som vin, der bliver til rødvin (s. 212), og skibet *Nornen* hedder her *Norden* (s. 234). Ludvigsens beretning er værd at stifte bekendtskab med, men mange

³⁵ Ludvigsen 1890, s. 3-4: „I mit fjortende Aar, i November 1818, forlod jeg mit kjærlige Forældrehjem, Løvenborg ved Holbæk, hvor min Fader var Forpagter. Jeg var det 4. af 11 Børn, og skjøndt jeg netop fyldt 14 Aar og ikke confirmeret, var temmelig ung til at forlade Hjemmet og træde ud i Verden, bød Omstændighederne dog til Sorg for mine kjærlige Forældre, at de maatte lade mig rejse, da mine Forældres tidligere Velstand ved Rigsbank Forordningen 1813 og Tidsomstændighederne var tabt. Min Faders Søster var gift med Conferentsraad Hauser, der var Directeur ved det asiatiske Compagni. Denne skrev til min Fader, at han troede det en god Stilling for mig at gaa til Bengalen, hvor han ved sin Anbefaling til Compagniets Factorer, Kjerulff og Fjellerup i Frederiksnagore (engl. Serampore) kunde faa mig anbragt som Volontair ved Factoriet, men for Passagen ud maatte jeg gjøre Tjeneste som Skibsdreng med Gage 4 Rdl. maanedlig, saa længe jeg forblev paa Skibet. Da jeg nu selv ytrede Lyst til at komme ud, indvilligede mine Forældre deri, og jeg forlod Kjøbenhavns Rhed d. 23. Novbr. 1818 med det danske asiatiske Compagniskib Kronprindsessen under Commando af Cpt. Ørgaard, som Oppasser hos Overstyrmand Høyer“.

læsere vil formentlig have større glæde og udbytte af at læse originalen. Den er længere – men ikke så meget – og tilgængelig i to udmærkede versioner, og 2014-versionen har i tillæg et par små tekster om gaverne fra Chunqua i 1823, herunder et *ju*-scepter, som nævnes her (s. 214), men som efter den af bogen anvendte transskription burde skrives *ruyi*.³⁶

Kapitel 5 er om museer og arkiver i Danmark og Kina, hvor man finder levninger efter kinafarerne, samt om landskaberne i Canton og København. Endvidere om historieskrivningen og de gode muligheder for at arbejde videre på grundlag af den eksisterende forskning. Der er rigeligt med kildemateriale at tage fat på, og de spørgsmål, som historikerne stiller, ændrer sig, og nu er de mere mod „at sætte Kinafarerne ind en i global kontekst snarere end en national.“ med blikket i højere grad rettet „mod forbindelser mellem mennesker på tværs af grænser.“ (s. 253).

En sådan tilgang sætter fokus på de navne, vi bruger om hinanden i en globaliseret verden. I bogen kaldes Danmark eller Danmark-Norge nogle gange for „Det Oldenborgske Monarki“, jf. „Stedregister“ (s. 284-286), mens Kina ofte kaldes „Riget i Midten“. Hverken det eller Kina er i „Stedregister“. Begge tilnavne er betydningsgivende. „Det Oldenborgske Monarki“ ses ofte i nyere historieskrivning for kongens lande, inklusive dem i det nuværende Tyskland, mens det kinesiske tilnavn er anderledes. I allerførste afsnit (s. 12) læser vi: „Målet var at sejle direkte til Kina efter værdifulde varer, der kun kunne købes i Riget i Midten, eller som dets egne indbyggere kaldte det, Zhong Guo“. Oversættelsen af Zhongguo som „Riget i Midten“ er almindelig i vore dage, men er sprogligt og historisk uheldig,³⁷ ikke mindst hvis den – bevidst eller ubevidst – knyttes til kinesernes opfattelse af deres lands position i verden. Landets officielle kinesiske navn var dengang *Da Qing* (Store Qing) efter Qing Dynastiet, og hvis der er brug for variation fra „Kina“ er det en god mulighed, evt. som Qing Riget.³⁸ Det gør de to lande navnemæssigt mere ligestillede, og det ville klæde en historisk bog, der gerne vil forstå sit emne i en global kontekst.

Til afslutning ser vi på, om bogen har levet op til sit formål, og om den er god formidling af historieforskning. De medvirkende har bestemt fået den plads, som bogen lægger op til. I baggrunden de tusindvis af søfolk og de fleste af handelsfolkene og i forgrunden nogle

³⁶ Teksterne er fra Clemmensen & Mackeprang 1980, s. 282.

³⁷ Brugen af Zhongguo går langt tilbage og kan ændre sig over tid. Sprogligt er ældre danske oversættelser som „Midterriget“ eller „Midtens Rige“ mere korrekte.

³⁸ Kan også skrives Qingdynastiet og Qingriget.

fra den københavnske ledelse og ikke mindst nogle få handelsmænd på langfart og deres senere liv med de penge, de tjente derude. De vigtigste er der skrevet om andre steder, hvor den ivrige læser med fordel kan supplere.³⁹

Men ud over nogle få beretninger om selskabelighed med de kinesiske købmænd er der ikke så meget om, hvad de foretog sig rent handelsmæssigt, f.eks. hvorledes en handel kan følges i negotieprotokoller og andet materiale hørende til den pågældende sejlads med de små brikker, der kan give et bedre indtryk af handelen. Det skal ikke lastes forfatteren, at han ikke har gennemgået hele det omfattende kildemateriale, men udvalgte eksempler – gerne med hovedpersonerne – kunne give en bedre forståelse af, hvorledes kinafarerne fik handelen til at fungere.

Når det gælder formidling af historieforskning, er der i det foregående nævnt en række forhold, som hver for sig kan betragtes som småfejl, som få forfattere helt undgår, men som tilsammen afslører usikkerhed i omgangen med det anvendte kildemateriale. Kina har en rolle i bogen, og lidt kinesisk historie præsenteres på et tyndt grundlag og med direkte fejl. I et værk, der har ambitioner om større udbredelse, bør også de dele af historien, som spiller en birolle i værket, og som forfatteren måske ikke er så fortrolig med, være korrekte. Den samlede konklusion må altså være, at det er en flot billedbog, og det er godt at få de senere års internationale forskning præsenteret på dansk, men bogen er problematisk formidling af historieforskning, fordi den så mange steder er upræcis.

Leif Littrup

| HÅKON EVJU: *Ancient Constitutions and Modern Monarchy. Historical Writing and Enlightened Reform in Denmark-Norway 1730-1814*, Brill, Leiden & Boston 2019, 321 s., 105 euro.

Enhver, der har så meget som snuset til moderne idéhistorie, vil være stødt på John Pococks navn, der sammen med Quentin Skinner regnes for grundlæggeren af den moderne angelsaksiske idéhistorie (*Cambridge School of Intellectual History*). Pointen i denne type idéhistorie kan beskrives meget enkelt: kontekstualisering. I stedet for at opfatte idéhistorien som store tænkeres eksklusive samtalerum eller store idéers dybest set autogene vækst, kamp og forfald går man i bredden og iden-

³⁹ Clemmensen & Mackeprang 1980 og – for Peter Mourier – Lundbæk 1964 & Niels Kofoed: *Magiens poetik: den litterære fejde i 1831 mellem B.S. Ingemann og H.C. Ørsted i idéhistorisk og filosofisk perspektiv*, C.A. Reitzels Forlag, København 2002. Alle tre værker er brugt i bogen.